

ԼՈՅՍ ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ Ս. ԳՐԱՅԻՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԳԱՆԱՏԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՍԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

Հոկտեմբեր - Նոյեմբեր - Դեկտեմբեր
ԺԵ. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 4, 2017 (77)

LUYS REVUE TRIMESTRIELLE

Prélature Arménienne du Canada

Rédacteur : Papken Topjian

3401 Olivar-Asselin, Montréal, Qc. Canada H4J 1L5

Tél.: (514) 856-1200

Fax : (514) 856-1805

Courriel : prelacy@armenianprelacy.ca

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ե. դարը որպէս Ոսկեդար

Մայրենիիս...

Յիսուսի յուզումը

Ննջեցեալի թաղում թէ դիակիզում

Եգիպտոսի հայ փարաւոնները

The popular faith among Armenians

Արմինէ Քեօշկերեան

Երան Գոյունճեան

Բ. Թ.

Միւռոն Ծ.վրդ

Ազնիկեան

Բաբգէն Թօփճեան

Rev. Dr. Abel Manoukian

Ե. ԴԱՐԸ ՈՐՊԷՍ ՈՍԿԵԴԱՐ

Մեփական այբուբենի ստեղծումը և Աստուածաշունչի թարգմանությունը հիմքը դրին Հայ գրատր դպրության որ զարգացաւ ու ծաւալ ստացաւ չափազանց արագ, ծնունդ տալով բազմաթիւ երկասիրութիւններու: Այնքան աննախընթաց էր վերելքը, այնպէս ճոխ ու հարուստ և բարձրարուեստ էր ստեղծուած գրականութիւնը որ, իրաւացիօրէն Ե. դարը կոչուեցաւ *հայ ազգային մատենագրութեան ոսկեդար*: Իսկ ի՛նչն էր այդ շրջանի գրականութեան առանձնայատկութիւնը:

Ե. դարու մատենագիտութիւնը, նախ և առաջ, ունի երկու բնորոշ յատկանիշ՝ կրօնական բնոյթն ու թարգմանական ուղղութիւնը: Նկատենք, որ այդ բանը յատուկ չէ միայն մեզ. այդպէս էին բոլոր գրականութիւնները քանի որ, ժամանակաշրջանի ըմբռնումով, գրականութիւնը կոչուած էր ծառայելու կրօնին, նպաստելու վերջինիս զարգացման և ծաւալումին: Ուսուցումը, ուսուցչական գործը վերապահուած էր եկեղեցականներուն. այդ է պատճառը որ, սկզբնապէս, «վարդապետ» կը նշանակէր *նսուցիչ* կամ *վարժապետ*, իսկ յետոյ դարձաւ հոգևոր կոչում, աստիճան: Ուրեմն, բնական է ու հասկնալի որ Մեսրոպն ու Սահակը, առաջին հերթին, ժողովուրդին պիտի տրամադրէին կրօնական գիրքեր: Այդպէս է եղած նաև Իօլանտական, Կոթական, Սլավոնական մատենագրութիւններու սկզբնաւորումը: Այդպէս է և այժմ. Ափրիկէի, Ամերիկայի բազմալեզու շատ ժողովուրդներու գրականութիւնը բացառապէս Աւետարանի թարգմանութիւն է՝ կատարուած քարոզիչներու ձեռքով և կը հետապնդէ քրիստոնէութիւնը, Աւետարանի ուսմունքը այդ ժողովուրդներու սեփականութիւնը դարձնելու նպատակը:

Պայման է նաև որ բոլոր նոր սկսող գրականութիւնները զարգանան թարգմանական ուղղութեամբ: Յետոյ է որ ի յայտ կու գան նմանողաբար կազմուած աշխատութիւններ և, միայն աւելի ուշ՝ ամբողջապէս ինքնուրոյն գործեր: Մեր գրականութիւնը չէր կրնար բացառութիւն կազմել, ուստի ան ալ սկսաւ թարգմանութիւններով:

Առաջին շրջանի գրականութեան և կրօնական շարժման մէջ շատ մեծ է թարգմանիչներու դերը: Կորիւնը թարգմանիչ կը կոչէ Մաշտոցի աշակերտներէն շատերը: Ունաց կարծիքով այդ տիտղոսը տրուեցաւ Սահակի ու Մեսրոպի բոլոր աշակերտներուն, որովհետև անոնք կը կատարէին թարգմանութիւններ յունարէնէ և ասորերէնէ:

Մաշտոցի աշակերտներու մասին յայտնուած է նաև այն կարծիքը, թէ անոնք կը բաժնուին երկու խումբի.

ա) *Ասագ* կամ *սուաջին* թարգմանիչներ, որոնք Մաշտոցին անմիջապէս աշակերտածներն են.

բ) *Կրպսեր* թարգմանիչներ, որոնք յաջորդ սերունդն են: Մա, անշուշտ, ենթադրական բաժանում է, առանց հիմնատր տուեալներու:

Ե. դարէն մեզի հասած աշխատանքներու մեծագոյն մասը թարգմանական գործեր են, որոնց մէջ կը գերակշռեն յունարէնէ կատարուածները և կրօնադասանաբանական, եկեղեցական բովանդակութիւն ունեցողները: Աստուածաշունչին զուգընթաց թարգմանուեցան եկեղեցւոյ մէջ ընդունուած աղօթքներն ու այլ գործեր: Սկսած Ե. դարէն, սաղմոսներն ու մարգարէական օրհնութիւնները հետզհետէ գրաւեցին հին, բնիկ ազգային երգերու տեղը: Թէ որոշակիօրէն ինչ և որքան գրքեր են թարգմանուած մեր գրականութեան առաջին շրջանին՝ դժուար է ըսել: Պահպանուած շատ աշխատութիւններու ոչ ժամանակն է յայտնի, ոչ , թարգմանչի անունը: Շատ բան նաև կորսուած է: Մէկ բան պարզ է, սակայն, որ հին թարգմանական մեր գրականութիւնը եղած է շատ հարուստ: Ստեղծուած ըլլալով եկեղեցւոյ գործնական պահանջներուն համար այդ գրականութիւնը նաև բազմազան էր: Տարածուած մէկ տեսակն էր, օրինակ, թուղթ-ը, այսինքն՝ նամականիւն, որով եկեղեցւոյ հայրերը բարոյական խրատներ կու տային եկեղեցական-կրօնական զանազան հարցերու վերաբերեալ: Մինչոյն գործնական նպատակին կը ծառայէր *քարոզ-ը*, որ սկզբնական շրջանին պարզ ու հասկնալի ձևով մատուցող խրատ էր, ըստ Ս. Գիրքէն կարդացուած ընթերցուածներու: Յետագային, շնորհիւ ճարտասան եպիսկոպոսներու, քարոզը զարգացաւ հռետորական արուեստով ու դարձաւ *ճառ*: Ճառի նպատակն էր ունկնդրին բացատրել քրիստոնէութեան հիմունքները՝ քարոզելով պահեցողութիւն, ապաշխարութիւն, աղօթք ու մենակեցութիւն: Քրիստոնէութեան ծաւալումին զուգահեռ, անհրաժեշտ կը դառնար պաշտպանուիլ հին կրօնի կողմնակիցներու յարձակումներուն դէմ, որով ծնունդ առին *ջայրագովական* երկասիրութիւններն ու *հակաճանտութիւնները*՝ ընդդէմ հեթանոսներու և աղանդաւորներու: Աստիճանաբար, սկսած էին պարզ ու որոշակի դրսևորուիլ եկեղեցւոյ սկզբունքները, որոնց աղբիւրը Ս. Գիրքն էր, իսկ այդ աղբիւրէն օգտուելու եղանակը եղաւ *այլարանական բացալորութիւնը* կամ *մեկնաբանութիւնը*: Մա չափազանց

սիրելի էր ժողովուրդին և շուտով լայն տարածում ստացաւ: Յոյները, դեռ մինչև քրիստոնէութիւնը, կը կիրառէին մեկնաբանութիւնը իրենց առասպելներու համար՝ այդ պարզ պատմութիւններուն մէջ ջանալով տեսնել խոր մտքեր: Քրիստոնէութեան ժամանակ մեկնութիւնները, կարճ ժամանակի մէջ, շատ աւելի թափ ու ծաւալ ստացան: Հայերէնով պահպանուած են շատ մեկնութիւններ, որոնց բնագրերը կորսուած են: Գրական այլ տեսակ մըն էր *վարքագրութիւնը* որ, նոյնպէս, շատ էր սիրուած ու տարածուած: Սուրբերու կենսագրութիւնները ներկայացնող այս գրութիւնները յաճախ կը համեմտէին հրաշապատում անցքերով, չափազանցութիւններով, հերոսներուն նուիրուած ներբողներով: Յետագային, յիշեալ այդ գրուածքներէն կազմուեցան «Ճառընտիր», «Յայսմաւորք», «Վարք Հարանց», «Վարք Սրբոց» եկեղեցական մատենաները:

Թարգմանական գրականութեան այս վաղ շրջանին, գուտ աշխարհիկ բովանդակութեամբ երկասիրութիւններու գրեթէ չենք հանդիպիր: Մեզ յայտնի ամենաուշագրաւ գործը Ստոյն Կալիսթենէսի «Պատմութիւն վարուց Աղեքսանդրի» երկն է, որ թարգմանուած է յունարէնէ, Ե. դարուն:

Գրական արտադրանքով, Ե. դարուն ստեղծուած մատենագրութիւնը յետագայ դարերու համեմատութեամբ եղաւ շատ աւելի ճոխ: Ձեռք բերուած բեղուն արդիւնքներու հարուստ ու բազմակողմանի բովանդակութեան համար Ե. դարը կոչուեցաւ «Ոսկեդար»: Իր քանակով, այդ շրջանի գրականութիւնը կը գերազանցէ բոլոր յետագայ դարերը: Միայն ԺԲ. դարն է որ, այդ իմաստով կրնայ մրցիլ անոր հետ: Գալով լեզուական արժանիքին, ոչ մէկ դար կրցաւ մօտենալ ոսկեղենիկ լեզուին: Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի և անոնց աշակերտներու ջանքերով էր որ ստեղծուեցաւ ու մշակուեցաւ գրական այդ լեզուն, որուն հիմքը Արարատեան բարբառն էր, և կոչուեցաւ *գրաբար*: Մեսրոպեան շրջանի գրաբարը, որ կը դիտուի իբրև ամենամաքուրը, ամենակատարեալն ու ամենագեղեցիկը, յայտնի է *դասական* կամ *ոսկեդարեան հայերէն* անունով: Այդ լեզուով շարադրեցին իրենց գրութիւնները Սահակ Պարթևն ու Մեսրոպ Մաշտոցը և իրենց աշակերտներ Եզնիկն ու Կորիւնը: Ե. դարու այդ հայերէնն էր որ բոլոր ժամանակներու համար եղաւ *դասական լեզու*: Այդ լեզուն էր որ ընդունուեցաւ ե՛ր արևելահայութեան, ե՛ւ արևմտահայութեան կողմէ՛ ու այդ պատճառով ալ պահպանուեցաւ միութիւնը ժողովուրդին

մէջ միշտ և ամէնուրեք: Նոյնիսկ ատելի ուշ, կաթողիկոսին ընդունած հայերը չհամարձակեցան Հայոց եկեղեցական լեզուն փոխարինել լատիներէնով: Ազգային միութեան հզօր գործօն դարձած գրական այդ հին լեզուն, դարերու ընթացքին կրեց փոփոխութիւններ, բայց ձևով և կառուցուածքով, ընդհանուր առմամբ, մնաց նոյնը:

Թարգմանական գործերով չսահմանափակուեցաւ ոսկեդարեան մատենագրութիւնը: Այդ շրջանին ստեղծուած գրականութիւնը կը պարփակէ նաև հայ հեղինակներու յօրինած կրօնական ու աշխարհիկ բովանդակութեամբ ինքնուրոյն ստեղծագործութիւններ: Սահակ կաթողիկոսի անունով պահպանուած են «Կանոններ» (55 գլուխ), որոնց մէջ կը նշուին եկեղեցւոյ պաշտօնեաներու պարտականութիւնները, իրաւասութիւնները, կայլն: Այդ կանոնները հետաքրքրական են նաև այն առումով որ կ'արտացոլեն տուեալ ժամանակաշրջանի իրականութիւնն իր ներքին կողմերով, խոցելի սովորոյթներով ու կենցաղով: Սահակ Պարթևի անունով պահպանուած են նաև երկու Թղթեր: Անոնցմէ մէկը Կ. Պոլսոյ Պրոկոյ պատրիարքի՝ Սահակին ու Մեսրոպին ուղղած նամակի (435թ.) պատասխանն է, իսկ միւսը ուղղուած է Մելիտինէի Ակակիոս եպիսկոպոսին՝ ի պատասխան անկէ ստացուած նամակի: Սահակ կաթողիկոսի հեղինակութեամբ յայտնի են նաև խումբ մը շարականներ, բայց անգերագանցելի է, մասնատրաբար, Աստուածաշունչի հոյակապ ու անթերի թարգմանութեան անոր բերած նպաստը:

Գրական գործեր ունի նաև Մեսրոպ Մաշտոցը որ եղաւ ոչ միայն այբուբենի ստեղծողն ու մեր առաջին ուսուցիչը, այլև առաջին հեղինակը: Իր անուան հետ կը կապուի «Յաճախապատում ճառք» ժողովածուն (որ կը վերագրուի նաև Գրիգոր Լուսաւորիչին): Այդ ճառերը հոգևոր խրատներ են ու ունին դաւանաբանական, քարոզչական բնոյթ: Մաշտոցի անունով պահպանուած են նաև հոգևոր երգեր՝ սպաշխարութեան շարականներ: Այսպէս, օրինակ.

*Այիք յանցանաց զիս պէկոծեն,
Եւ մեղք իմ բազում զիս յանդիմանեն:
Արդ զի՞նչ արարից մեղրուցեալ անձամբս,
Որ չեմ սպրեւոց յահագին հրոյն:
Մեղայ քեզ, Զրիարո՛ւ, որդի Աստուծոյ,
Շնորհեա՛՛ զթողութիւն բազում յանցանաց իմոց:*

*Ծով կենցաղոյս հանսարայ զիս պլեկոճէ,
Մորկեալ այիք թշնամին ինձ յարուցանէ,
Նասասկեր բարի, լեր անձին իմոյ սպասէն.
Մեղայ քեզ, Քրիստո՛ս, որդի Ասարածոյ,
Շնորհեա՛ գթողութիւն բազում յանցանաց իմոց:*

Ե. դարուն ինքնագիր ստեղծագործութիւններով զարգացող ազգային գրականութիւնը կը ներկայանայ, առաւելաբար, իբրև պատմագրութիւն որն իր մէջ կը պարփակէր ճարտասանութիւն, իմաստասիրութիւն և գեղարուեստական երկի յատկանիշներ: Աշխարհիկ բովանդակութեամբ յօրինուած առաջին երկը Կորինի *Վարք Մաշտոցի* փոքրիկ գիրքն է, ուր հեղինակը կու տայ վաւերական տեղեկութիւններ Մեսրոպ Մաշտոցի և գիրերու գիտի մասին: Փաստոս Բուզանդը, Ղազար Փարպեցին ու Մովսէս Խորենացին իրենց աշխատութիւններով կը ներկայացնեն հայ ժողովուրդի պատմական անցեալը՝ ամբողջութեամբ կամ հատուածական ժամանակաշրջանով: Միջին դարերուն, սովորաբար, պատմական երկասիրութիւնները միայն քաղաքական-հասարակական դէպքերու նկարագրութիւնը չէ որ կու տային: Այդ գրութիւնները, անլի կամ պակաս չափով, տոգորուած էին բանաստեղծական շունչով, լի էին գեղեցիկ, պատկերաւոր արտայայտութիւններով: Այդպէս են, օրինակ, Կորինի և Մովսէս Խորենացիի գրութիւնները: Այսպիսով, պատմական աշխատասիրութիւնը կը ներկայանար իբրև գրական-գեղարուեստական յօրինուածք, որ կ'օգնէր հասկնալու նաև գրականութեան զարգացման ընթացքը: Այս բանն առաւել ակներև է Եղիշէի *Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին* աշխատութեան մէջ՝ նուիրուած Աւարայրի ճակատամարտին, որուն նկարագրութիւնը կը տրուի ականատեսի ճշմարտացի և յուզաթաթաւ այնպիսի շարադրանքով որ շատեր զայն դիտած են իբրև *բանաստեղծութիւն*, ուրիշներ կոչած են *վիպասանութիւն*, իսկ երբեմն՝ *ներբող*: Նման բնոյթի ստեղծագործութիւն մըն է Եզնիկ Կողբացիի *Եղծ Աղանդոց*-ը, ուր հեղինակը կու տայ փիլիսոփայական հիմնատրումը Հայոց քրիստոնէական հաւատքի՝ ընդդէմ հեթանոսական հաւատալիքներու ու մանաւանդ Աւարայրի ճակատամարտին առիթ տուած Պարսից զբաղաշտական կրօնի: Հեղինակի այս գիրքը նաև լեզուական իր արժանիքներով կը գրաւէ բացառիկ տեղ Ե. դարու հայ գրական երկերու շարքին: Այդ լեզուն այնքան կատարեալ է ու գեղե-

ցիկ, որ գործածուած է և կը շարունակէ գործածուիլ իբրև դասագիրք՝ գրաբարի ուսուցման համար:

Այբուբենի ստեղծումին յաջորդած ժամանակաշրջանը եթէ կը ներկայացնէ ամուր հիմքերու վրայ հաստատուած հայ ազգային դպրութեան սկզբնաւորումն ու աննախադէպ զարգացումը, ապա այդ, ինչպէս տեսանք, կատարուեցաւ շնորհիւ թարգմանիչներու այն հոյլին, որոնք հանդէս եկան իբրև իրենց ուսուցիչներու արժանաւոր աշակերտներն ու գործակիցները: Պատահական չէ, որ մեր թարգմանիչներու յիշատակը յաւերժացնելու համար Եկեղեցին Տօնացոյցին մէջ յատուկ օր է նշանակած, Հոկտեմբեր ամսուն: Կրօնական բնոյթ ունեցող այդ տօնը, որ կը նշուի նաև աշխարհիկ տօնախմբութիւններով, իր նշանակութեամբ դարձած է համազգային ու հոգեհարազատ՝ ազգային հպարտութիւն ունեցող իւրաքանչիւր հայու համար:

ԱՐՄԻՆԷ ՔԷՕՇԿԵՐԵԱՆ

ՄԱՅՐԵՆԻԻՍ...

Իմ մայրենի քաղցրիկ բարբառ
Հնչիններդ ծնած օրէս
Սիրտիս, հոգույս մասնիկ դարձան
Մնունդ հիւթեղ, մօր կաթի պէս:

Քու պերճագեղ բառերը շուրթիս
Լեզու ելայ, իմ հարազա՛տ
Հասակ առի քու պարտէզիդ
Բառ ու բանով կախարդական:

Յոլքը դաճար բիր յոյզերուս
Երագներուս, խոկումներուս
Մրմունջ դարձար աղօթաբոյր
Շշունջն անգին կարօտներուս:

Քեզմով սգացի աշխարհն համակ
Իմ էութիւնն արմենական
Գոյնն իմ արեան սիրաբաբալիս
Խորհուրդը խոր իմ ինքնութեան:

Մայթերուն վրայ այս երերուն
Օտար ու ցուրտ ճամբաներուն
Ջիս տուն կանչող փարոս դարձար
Երդիկ մը ջերմ հայրենական:

Բառերդ սեղմած սիրտիս վրայ
Ջերթ ճառագայթ ճանանչագեղ
Ու բոցավառ անմահ կրակ
Քե՛զ օրհներգեմ միշտ սիրահեւ

ԵՐԱՆ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ

ՅԻՍՈՒՍԻ ՅՈՒՋՈՒՄԸ

«Ձի էին իբրև ոչխարք որոց ոչ իցէ հովիւ»

(Մր 6.34)

Նազովրեցի Մեծ Վարդապետը՝ Յիսուս, իր տասներկու աշակերտները քարոզչական առաքելութեան ուղարկելէ ետք Գալիլիոյ նահանգին զանազան շրջանները, կը շարունակէր ուսուցանել Կափառնաում քաղաքին մէջ, որ կեդրոն հանդիսացած էր անոր գործունէութեան: Առաքեալները զոյգ զոյգ կը շրջէին գիւղերն ու գիւղաքաղաքները, Քրիստոսի կողմէ իրենց փոխանցուած աստուածային լոյսը տարածելու ամէն կողմ:

Գալիլիացիներուն մէջ այնքան տարածուեցաւ Յիսուսի անունը, որ ժողովուրդէն շատեր աշակերտներու քարոզչութենէն անմիջապէս ետք փութացին Կափառնաում՝ տեսնելու Մեծ Վարդապետը ու անոր բերնէն իսկ լսելու երկնքի արքայութեան մասին:

Մի քանի ամիս ետք առաքեալներն ալ վերադարձան Կափառնաում և Յիսուսի պատմեցին իրենց բեղուն գործունէութեան ու ձեռք ձգած յաջողութիւններուն մասին: Քրիստոս յարմար նկատեց պահ մը հեռանալ ամբոխէն ու առանձնանալ իր աշակերտներուն հետ Բեթսայիդայի անապատին մէջ: Բայց Քրիստոս այնտեղ հազիւ հասած, ժողովուրդը հոն էր և տենդագին զինք կը փնտռէր՝ իր մօտը ըլլալու: Հաւանաբար ուրիշ ուէ մէկը պիտի չհանդուրժէր ժողովուրդին մշտական ներկայութիւնը իր մօտ, սակայն Յիսուս կը մեղքնայ անոնց, կը քարոզէ ու կը մխիթարէ զանոնք, որովհետև «էին իբրև ոչխարք որոց ոչ իցէ հովիւ»:

Յիսուսի սարած դարաշրջանի Հրէաստանը տժգոյն գոյներով կը ներկայանայ մեզի: Հրեաները, կորսնցուցած իրենց թագաւորութիւնը՝ ենթարկուած էին հռոմէական կայսրերու գերիշխանութեան: Հրեայ ժողովուրդը կը կեղեքուէր թէ՛ հռոմայեցի կառավարիչներու և թէ՛ այլ քահանայապետներու կողմէ: Անոնց ներքին կեանքն ալ հանդարտ չէր. կրօնական ու քաղաքական կուսակցութիւնները լարուած էին իրարու դէմ: Հասարակ ժողովուրդը կը գտնուէր կեանքի չորս ճամբաներու մէջտեղ և չէր գիտէր ո՞ր մէկ ուղղութեան հետևիլ: Ահաասիկ Քրիստոս ժողովուրդին այս վիճակը կը նմանցնէ, անհովիւ հօտի մը:

Վայրկեան մը մենք մեզի հարց տանք, թէ ի՞նչ ըսել ուզեց Յի-

Կափառնաումի ամերակները այսօր

սուս, երբ Բեթսայիդայի մէջ հաւաքուած ամբոյսը կոչեց «ոչխարք որոց ոչ իցէ հովիւ»:

Կարելի է երեք բացատրութիւն տալ Յիսուսի այս յայտարարութեան: Ոչխարները առանց հովիւի անկարող են իրենց ճամբան գտնել: Նոյնն է նաև պարագան մահկանացու արարածներու համար: Այս աշխարհիկ կեանքի շփոթին մէջ կորսուած են մեր հոգիները՝ եթէ չհետևինք այն «քաջ հովիւին», որ ըսաւ. «Ես եմ ճանապարհ և կեանք»: Միայն Յիսուսին հետևելով է, որ մենք կրնանք ապահով ճամբորդել աշխարհի մէջ մեր երկրաւոր կեանքի տևողութեան ընթացքին:

Երկրորդ. ոչխարները առանց հովիւի անկարող են գտնել արօտավայր մը՝ սնանելու համար: Այս աշխարհի մէջ պարտադրուած ենք վնասուել մեր կեանքի սնունդը՝ գոյատևելու համար: Պէտք ունինք ուժի և ներշնչումի, որ մեզ վեր բարձրացնէ մեր կենդանական վիճակէն: Այս ներշնչումները եթէ վնասուենք ոչ-քրիստոնէական վարդապետութիւններու մէջ, մեր մտքերը գոհացում չեն ստանար. մեր սրտերը անհանդարտ վիճակի մէջ կը մնան ու մեր հոգիները չեն սնանիր: Մենք կը-

նանք կեանքի սնունդ և ուժ ստանալ միայն անկէ՝ որ ըսաւ. «Ես եմ հաց կենդանի»: Այսպէս կերակրուելով Յիսուսէ, այսինքն մեր ամենօրեայ սերտողութեան նիւթ դարձնելով Աւետարանը և զայն մեր կեանքին մէջ կիրարկելով է, որ մենք կրնանք հաստատ մնալ մեր հաւատքին մէջ:

Եւ վերջապէս, ոչխարները առանց հովիւի անկարող են ինքզինքնին պաշտպանել վտանգներու դէմ: Կեանքը եթէ մեզի բան մը կը սովրեցնէ, այդ ալ առանձին ապրելու մեր անկարողութիւնն է: Ոչ մէկ անհատ կրնայ առանձին ինքզինք պաշտպանել փորձութիւններու և չարիքներու դէմ. միայն Քրիստոսով է, որ մենք կրնանք փորձութեանց առաջքը առնել և դէմ դնել չարութեանց:

Ըլլալով քրիստոնէաներ, մեր հովիւը, առաջնորդը կը դաւանինք՝ Յիսուս Քրիստոս: Հովիւ մը՝ որ անզուգական է և վեր, քան բոլոր միս առաջնորդները մարդկութեան պատմութեան: Անզուգական, որովհետև ան հասարակ մահկանացու էակ մը չէր, այլ՝ Աստուածորդին, որ եկաւ հովուելու իր հօր մոլորած հօտը, պաշտպանելու զայն վերահաս չարիքներէ ու մարդը առաջնորդելու իր նախկին փառքին: Մեր փրկութեան միակ ելքը ուրեմն հետևիլ է Քրիստոսի, գործադրել անոր քարոզած ճշմարտութիւնները, որոնք կը կազմեն Աւետարանը:

Դիւրին չէ հետևիլ Քրիստոսի ճանապարհին, որովհետև ճամբան լի է փուշով ու տատասկով: Այսուհանդերձ, այդ է միակ ճամբան որ մեզ կը հասցնէ հոն՝ ուրկէ ինկած էինք անհնազանդ գտնուելով Աստուծոյ խօսքին: Այլ խօսքով, եթէ կ'ուզենք փրկել մեր հոգիները և ունենալ յաւիտենական կեանք, պէտք է լրի գործադրենք աստուածային պատգամները, տեսալէս սերտենք Աւետարանը ու անկէ ստանանք մեր կեանքի սնունդն ու ուժը:

Բ. Թ.

ՆՆՋԵՑԵԱԼԻ ԹԱՂՈ՞ՒՄ ԹԷ ԴԻԱԿԻՉՈՒՄ

Վերջին տասնամեակներուն և նոյնիսկ անլի վաղ տասնամեակներէն, ննջեցեալի դիակիզումը ընդհանրացած երևոյթ դարձած է ոչ միայն օտար ազգերու և կրօններու, այլև նոյնիսկ մեր հայ ժողովուրդի մօտ: Դիակիզումը, ինչ ալ ըլլան պարագաները, զանազան ձեւերը, պայմաններն ու մեղմացուցիչ պատրուակները՝ եկեղեցոյ կողմէ մեղք կը համարուի: Մեր ազգային մտածողութեան խորթ երևոյթ և անյարգալից վերաբերմունք կը նկատուի ննջեցեալ մեր հարազատին նկատմամբ:

Դիակիզումը քաջալերուած է ընդհանրապէս այն երկիրներուն և երկրամասերուն, ուր հողային տարածքը անբաւարար է և սահմանափակ: Դիակիզումը պետական պարտադրանք է և թոյլատրելի այն կրօններուն և երկիրներուն համար, ուր կրօնական սկզբունքներն ու հաւատալիքները այդ կը պարտաւորեցնեն:

Դիակիզումը ընդհանրացած և ընդունուած է յատկապէս հեթանոսական և գրադաշտական կրօններուն մօտ: Դիակիզումը յաճախ քաջալերուած է առողջապահական և բնութիւնը չհապականելու դիտաւորութեամբ և նկատառումներով: Դիակիզումի կողքին նաև գոյութիւն ունի ննջեցեալի մարմինը ջրամոյն ընելու սովորութիւնը, որ ընդհանրապէս յատուկ է նաւաստիներու պարագային:

Ազգային և կրօնական նկատառումներէ թելադրուած՝ դիակիզումը և անոր ընդհանրացումը մեզ հետզհետէ կ'օտարացնէ, կը հեռացնէ մեր քրիստոնէական սկզբունքներէն, հաւատալիքներէն, ծիսական յարգալից արարողակարգէն, եկեղեցական կարգ ու սարքէն:

Ա) Ի՞ՆՉ Կ'ԸՍԷ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԴԻԱԿԻՉՄԱՆ ՄԱՍԻՆ:

Աստուածաշունչ մատենար այս ուղղութեամբ յստակ ուսուցում, բնորոշում, կամ ցուցմունք չի կատարեր: Սակայն ըստ Ս. Գրոց բառարան Unger's Bible Dictionary-ին և The New International Dictionary of the Christian Church-ին, Ս. Գրոց ժամանակաշրջաններուն յատկապէս հրէից մէջ, ընկալեալ երևոյթ էր և տարածուած գտած էր մահացածները թաղելու աւանդութիւնը, որ տեղի կ'ունենար անհատի մը մահէն անմիջապէս ետք: Այս մասին Ս. Գրոց մեզի հաղորդած տեղեկութենէն կ'իմանանք, որ Սառայի (Ծ՛ն 23.1-20) և Ռաքէլի (Ծ՛ն 35.19-20) թաղումը տեղի ունեցած է անոնց մահէն անմիջապէս ետք: Հին Կտա-

կարանի ժամանակաշրջանին պատմական դէպքեր են նաև այն պարագաները, երբ մարդիկ այրուելու դատապարտուած են (Ա.Թգ 31.12, Բ.Թգ 23.7) իսկ նշուած են նաև այլ պարագաներ, երբ մարդոց ոսկորներն անգամ այրուելու տրուած են (Դ.Թգ 23.16-20), սակայն այս դէպքերը դիակիզումի օրինակներ չեն: Որովհետև ըլլայ Հին Կտակարանի ժամանակաշրջանին հրէից համար, ինչպէս նաև Նոր Կտակարանի հաւատացեալներուն Համար, դիակիզումը տարածուած և ընկալեալ սովորութիւն մը չէր: Ընդհակառակը թաղումները տեղի կ'ունենային և մահացածներու մարմինները գերեզմանի, քարայրի կամ ալ հողի ներքև կը թաղուէին (ԾԿ 23.19, 35.19, Բ.ՄՆ 16.14, Մտ 27.60-66):

Ս. Գրոց ժամանակաշրջանին դիակիզումի դատապարտուածներ՝ «անիծուած էին»:

ա) Դիակիզումի ենթարկուողներ օրինազանց դատապարտեալներ էին, որոնք խախտած ըլլալով Աստուծոյ հրահանգը կամ պատուէրները, որպէս «անիծեալ»ներ, կը քարկոծուէին, ինչպէս Աքարի ու անոր ընտանիքին և ունեցուածքներուն պարագային պատահեցաւ, երբ ան մեղանչեց և Երիքովի պատերազմի նգովուած ասարէն բաժին մը առաւ ու պահեց հողին մէջ թաղելով: Եղելութիւնը երբ Յեսու իմացաւ, վճիռ արձակեց, որով Աքար և անոր ընտանիքը, արջառներն ու ստացուածքը, ինչպէս նաև գողցուած ու պահուած ոսկեղէնն ու արծաթեղէնը իրմէ առնուեցան և զանոնք Աքովրի հովիտը տանելով նախ քարկոծեցին ու ապա բոլորը այրեցին (Յես 7.24-26):

բ) Համաձայն Հին Կտակարանին, մահացածին ոսկորները այրելը՝ սրբապղծութիւն էր և այդ կը կատարուէր այն պարագաներուն երբ աստուածուրաց քուրմեր կամ կրօնատրուներ, որոնք բազիններու, կուռքերու կամ չաստուածներու պաշտամունք կը կատարէին, նկատուած էին աստուածադրուածներ և որպէս անէծք՝ կ'այրուէին և անոնց մոխրացած մարմինն ու փոշիացած ոսկորները հովին կը տրուէին (Գ.Թգ 13.1-2, Բ.ՄՆ 34.3-5, Դ.Թգ 23.15-20);

գ) Աստուած դատապարտեց Մովաբը իրենց մեռելներուն ոսկորները այրելուն համար: Յատկապէս Տէր Աստուած դատապարտեց Մովաբացիները, երբ անոնք Եդովմի թագաւորին մարմինը այրեցին ու ոսկորներն ալ հրկիզելով փոշիացուցին (Ամս 6.9-10):

դ) Դիակիզումի այլ օրինակներու և դէպքերու կը հանդիպինք, ինչպէս էին Մամուէլի և Յովթաթանի պարագաները: Անոնց մարմինները Փղշտացիներու կողմէ խողխողուելով սպաննուեցան: Իսկ

հրեայ երիտասարդներ, յաջորդ օր առին անոնց մարմինները, այրել էտք՝ անոնց ոսկորները թաղեցին ու եօթը օր սուգ ու ծոմ պահեցին (Ա.Թ.գ 31.8-13):

Համաձայն Հին Կտակարանին մեզի փոխանցած տեղեկությունն է և տիրող ժամանակի սովորությունն, *դիակիզումը* ընդհանրապես ընկալուած և նկատուած էր որպէս *պարտամիջոց* և ոչ թէ մեռելալին հանդէպ ցուցաբերուած յարգանք: Ս. Գրոց ժամանակներուն, անոնք որոնք ընդհանրապէս կ'այրուէին *դարապարտեայ, ոճրագործներ, անիծուածներ* էին: Միաժամանակ դիակիզումը Ս. Գրոց ժամանակաշրջանին ընդհանրացած և ընդունուած սովորութիւնն էր յատկապէս Յոյներուն և Հռոմէացիներուն: Հինտու կրօնին պատկանողներ, որոնք մեռնելէ ետք, վերամարմնաւորման վարդապետութիւնը կ'ընդունին՝ մինչև օրս ալ իրենց մեռելները կը հրկիզեն: Իսկ հին Եգիպտացիներ իրենց մեռելները անժամանակ կամ մշտապէս պահպանելու համար կը գմուէին:

Բ) ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՄԸ ԵՐԲ ՄԱՀԱՆԱՅ ԿԱՄ ՆՆՋԷ, ԿԱՐԵԼԻ՞ ԿԱՄ ԱՐՏՈՆԵԼԻ՞ Է ՄԱՐՄԻՆԸ ԱՅՐԵԼ:

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պատմութեան բոլոր դարաշրջաններուն, եկեղեցին ու քրիստոնեաներ նախընտրած են իրենց ննջեցեալները թաղել քան թէ այրել: Քրիստոնեաներ համոզուած և հաւատացած են, որ եթէ իրենց մարմինները այրուին՝ Քրիստոսի Բ. Գալստեան, յարութեան պիտի չարժանանան: Ինչո՞ւ մարդիկ կ'ընտրեն մեռնելէ ետք այրել իրենց մարմինները: Այնպէս կը թուի թէ մարդիկ ընդհանրապէս կամ մեծաւ մասամբ նիւթական նկատառումներով և պատճառներով է, որ կը նախընտրեն այդ միջոցին դիմել:

Կարևոր մէկ այլ պատճառն ալ ան է, որ մարդիկ դիակիզումը մարմնական թաղումէն աւելի կը նախընտրեն, որովհետև անոնց մօտ թերի է կամ կը պակսի կրօնական գիտելիքը ինչպէս նաև աղօտ ու տկար է անոնց հասկացողութիւնը և իմացումը եկեղեցւոյ, ազգերու և ժողովուրդներու պատմութեան: Որպէս քրիստոնեաներ, մենք յոյսով կը հաւատանք, կը սպասենք ու անձկանօք կ'ակնկալենք ննջեցեալներու մարմնական յարութեան, որ տեղի պիտի ունենայ ու Քրիստոսի պիտի միանանք իր արքայութեան մէջ:

Ինչո՞ւ քրիստոնեաներ այսքան մտահոգ են և կարևորութիւն կ'ընծայեն իրենց մարմիններու պատշաճ թաղմանական արարողու-

թեան: Այս առնչութեամբ կարելի է չորս պատճառներ նշել.

ա) Մարդ արարածի մարմինը ստեղծուած է Աստուծոյ կողմէ և կը կրէ Աստուծոյ պատկերը. Այլ խօսքով, Աստուած իւրաքանչիւրիս մէջ իր Հոգիէն հոգի դրած ու ստեղծած է իր նմանութեամբ, այդ իսկ պատճառաւ կ'ակնկալուի յարգալից վերաբերմունք ցուցաբերել:

բ) Մարդեղացման խորհուրդի կեդրոնական արժէքը: Այլ խօսքով երբ Բանը (Քրիստոս) մարմին առաւ ու մեր մէջ բնակեցաւ, Աստուած յատուկ կերպով ու յաւիտենապէս վերարժնորեց, սրբեց և օրինեց մարդկային կեանքն ու մարմնի ֆիզիքական գոյութիւնը:

գ) Հաւատացեալ մարդուն մէջ բնակող Աստուծոյ ներգօր Սուրբ Հոգին, զինք փոխակերպելով վերածած, կերպարանափոխած է պատուական անօթի:

դ) Այնպէս ինչպէս Յիսուս գերեզմանի մէջ թաղուեցաւ և յարութիւն առաւ մարմնապէս, նոյնպէս ալ քրիստոնէաներ այնպէս ինչպէս անցեալին հաւատացին, ներկայիս ալ կը հաւատան և վստահութիւնն ու ապահովութիւնը ունին, որ իրենց մահն ու թաղումը գալիք յարութեան երաշխիքն է:

Անշուշտ եկեղեցոյ և քրիստոնէական պատմութիւնը կը վկայեն բազմաթիւ հաւատացեալներու մարտիրոսութեան, որոնք իրենց անշեղ հաւատքին համար, մահուան դատապարտուեցան և կրակներու ու բոցերու մէջ նահատակուեցան: Բայց միաժամանակ ալ, որպէս քրիստոնէաներ հաւատացին, որ Աստուած յարութեան ժամանակ զիրենք կեանքի պիտի կոչէ ամբողջական, անթերի ու կատարեալ: Պօղոս առաքեալ Կորնթացիներուն ուղղած իր առաջին նամակին մէջ (Ա.Կր 13.3), երբ կը խօսէր *«իր մարմինը այրուելու տարու մասին»*, ան կ'ակնարկէր նահատակութեան և ո'չ դիակիզումի: Իսկ Յիսուսի այն խօսքը, երբ իրեն ուղղուած հարցումի մը պատասխանեց ըսելով. *«Հեղուէ՛ ինձի և ձգէ, որ մեռելները թաղեն իրենց մեռելները»*, կ'ակնարկէր ո'չ թէ թաղման ծախսի, այլ՝ իրեն աշակերտելու և հետևելու համար յանձնառու ըլլալ ամէն ինչ ետին ձգելու և իրեն հետևելու (Մտ 8.22):

Պատշաճ և հանդիսաւոր եղանակով երբ կը ճանապարհենք մեր սիրելի ննջեցեալները, հաւանաբար մենք ևս մտաբերենք թէ երբ աշխարհ ու կեանքի կու գանք, մեր հետ ոչինչ կը բերենք, նոյնպէս ալ երբ այս կեանքէն ու աշխարհէն կը բաժնուինք՝ մեր հետ ոչինչ կը տանինք: Մեր մտքին ունենալով Տէրունի այն խօսքը որ մեզ կը յուսադրէ. *«Տէր յիշէ՛ այս ծառան որ հող էր և ահա կրկին հողին կը վերադառ-*

նայ յարութեան և յաիտենական կեանքի յոյսով և հաւատքի ապահովութեամբ, շնորհիւ մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի»:

Քրիստոնէայ հաւատացեալներ, որոնք հազարաւոր տարիներ առաջ մեռած են ու կը ննջեն, անշուշտ անոնց մարմինները ամբողջութեամբ փոշիի վերածուած են. Սակայն այս մէկը արգելք պիտի չըլլայ, որ Աստուած զանոնք յարուցանէ և անոնց մարմիններուն յարութիւն չպարգևէ: Որովհետև արարիչ Աստուած ինք ստեղծած է մեզ և բնականաբար դժուարութիւն պիտի չ'ունենայ մեզ կրկին արարելու, վերստեղծելու: Իսկ դիակիզումը պարզապէս փութացումն ու արագացումն է մեր մարմիններու փոշիացումին: Արարիչ Աստուած կարողութիւնն ու զօրութիւնը ունի հաւասարապէս յարուցանելու մարդոց դիակիզուած աճիւնները, ինչպէս նաև դիակիզումի չենթարկուած մարդոց աճիւնները:

Գ) ԴԻԱԿԻԶՈՒՄԸ ՀԱՄԱԶԱՅՆ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ:

Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, Ուղղափառ այլ եկեղեցիներուն նման, կատարած է ու կը կատարէ մեռելոց թաղումը և ո՛չ դիակիզումը: Հայ Եկեղեցոյ դիրքորոշումը այս առնչութեամբ շատ յստակ է ու վճռական: Հայ Եկեղեցին որևէ մէկ պարագայի, ինչ ալ ըլլան դրդապատճառները չի՛ հաւատար ոչ ալ կը քաջալերէ ննջեցելոց դիակիզումը: Ան ննջեցեալի դիակիզուած մոխիրին թաղման կարգ, արարողութիւն բացարձակապէս չի կատարեր: Թաղման Կարգի ծէսը և արարողութիւնը վերապահուած է ու կը կատարուի միայն այն պարագային, երբ ննջեցեալին մարմինը ներկայ է հետևեալ աստուածաբանական և Ս. Գրային պատճառներով.

ա) Աստուածաշունչի Ծ'ննդոց գիրքէն կ'իմանանք, որ Աստուած «մարդը ստեղծեց երկրի հողէն» (Ծ'ն 2.7):

բ) Իսկ երբ Ադամն ու Եւան անհնազանդ գտնուելով կերան դրախտին արգիլուած պտուղէն՝ Աստուած անիծեց զանոնք ըսելով. «Ճակրի քրտինքով հացդ պիտի վատարկիս, մինչև որ կրկին վերադառնաս հողին որով սրեղծուեցար. հող էիր, հողին պիտի վերադառնաս» (Ծ'ն 3.19): Թաղման արարողութեան ընթացքին կարդացուած այս համարին հայերէն թարգմանութիւնը հետևեալն է. «Հող էիր և ահա կրկին հողին կը դառնաս»:

գ) Այսպէս երբ արդարացի պատճառներով, Հայ Եկեղեցին

աւանդաբար խստօրէն կը հակազդէ ու կ'արգիլէ դիակիզումը, այդ նկատելով ոչ յարգալիր վերաբերմունք այն մարմնին նկատմամբ, որ Աստուած ստեղծած է Իր պատկերով ու նմանութեամբ: Կը հաւատանք, որ մեր մարմինը Աստուծոյ Սուրբ Հոգիին տաճարն է, որ Ինք ստեղծած է Իր պատկերին նմանութեամբ: Թաղման արարողակարգի կատարումը կ'արդարացնէ և կ'իրագործէ կիրարկելով Աստուծոյ դատապարտութեան վճիռը Ադամին. «Հողէն ստնուեցար և սրբեղծուեցար, կրկին հողին պիտի վերադառնաս» (Ծն 3.19):

Հետևաբար ըստ Աստուծոյ հրամանին և Ս. Գրոց ուսուցումներուն, մեր հողեղէն մարմնով հողին պիտի վերադառնանք: Դիակիզումը անհնազանդութիւն, մերժում, ժխտում և ուրացումն է Ս. Գրոց ուսուցումներուն: Եկեղեցին դիակիզումը կը նկատէ սրբապղծութիւն և ըստ կանն կատարուած օրինախախտում, այն ինչ որ մեզի համար Աստուած տնօրինած ու հաստատած է: Նոր Կտակարանին մէջ մեռածները ննջեցեալ անուամբ ներկայացուած են: Անոնք մեռելներէն յարութիւն պիտի առնեն: Մարմնապէս կը ննջեն, սակայն անոնք կենդանի են Աստուծոյ համար:

Մարդ արարածը արարիչ Աստուծոյ ստեղծագործութեան պսակն է: Որպէս ապրող մարդ արարածներ, կը կրենք մարդացեալ Քրիստոսի նմանութիւնը, կը թաղուինք ինչպէս ինք թաղուեցաւ, ու մեռելներէն յարութիւն առնելու և յալիտենական կեանքը ժառանգելու յոյսով կ'ապրինք: Քրիստոնէաներ, որոնք կը մեռնին կամ կը սպաննուին պատերազմի, ջարդի, կրակի մէջ թէ այլ պատճառներով ու կը թաղուին առանց քրիստոնէական թաղման ծէսի արարողութեան, անոնց համար կարելի է միայն հոգեհանգստեան պաշտօն և արարողութիւն կատարել: Համաձայն այս սկզբունքին ու կանոնին, հոգեհանգիստ կարելի է կատարել նաև անոնց համար, որոնց մարմինները դիակիզուած են, ինչպէս նաև անոնց որոնք իրենց մահուրնէ ետք, մարմնի անդամները հիւանդանոցներու և կամ գիտական հաստատութիւններու կը նուիրեն:

Հայ Եկեղեցին քրիստոնէայ մկրտուած, ննջեցեալ իր անդամներուն կ'ընծայէ թաղման երեք կարգի արարողութիւն.

ա) Տան կարգ: Այժմ, արևմտեան երկիրներու մէջ, այս արարողութիւնը ընդհանրապէս մեռելատուն մատուոներու մէջ կը կատարուի:

բ) Եկեղեցոյ կարգ: Այս արարողութիւնը ընդհանրապէս ծխա-

կան եկեղեցւոյ մէջ կը կատարուի:

a) Գերեզմանի թաղման կարգ: Ննջեցեալի թաղման այս արարողութիւնը գերեզմանատան մէջ կը կատարուի:

Եթէ ննջեցեալին ընտանեկան պարագաները կը փափաքին, զանազան պատճառներով, որ իրենց հարազատին դին հրկիզուի, թաղման եկեղեցւոյ կարգէն անմիջապէս ետք դագաղը դուրս կը բերուի եկեղեցիէն և կը տարուի դիակիզումի: Եկեղեցին որևէ պատճառաւ ու ոչ մէկ պարագայի կ'արտօսէ դիակիզուած ննջեցեալին մոխիրը եկեղեցի բերուի և կամ արարողութիւն կատարուի:

Մեր մարմինները կարևոր ու արժէքատուր են: Մենք ստեղծուած ենք Աստուծոյ պատկերին նմանութեամբ. Իր Հոգիէն հոգի կը կրենք: Աստուածորդի Յիսուս աշխարհ եկաւ մեր մարդկային մարմնով և բնութեամբ և մեր մէջ բնակեցաւ: Մեր մէջ բնակող Աստուծոյ Սուրբ Հոգին ներկայ, ներգործող է ու ներգործ: Հետևաբար, մեր մարմիններուն նկատմամբ յարգալիք պէտք է ըլլայ մեր վերաբերմունքը: Ան սուրբ տաճար է, ուր Աստուծոյ Հոգին կը բնակի: Նոյնիսկ մահէն ետք փճացնել, եղծանել ու քանդել՝ անպատուել է և Աստուծոյ ձեռակերտը անարգել է:

Մեր Տէրը և Փրկիչը Յիսուս Քրիստոս թաղուեցաւ և մեռելներէն անեղծանելի մարմնով յարութիւն առաւ: Նմանապէս մենք, եթէ Իրեն հաւատանք՝ անեղծ մարմիններով Իր Բ. Գալստեան ու աշխարհի վախճանին, հրաշակերպ յարութիւն պիտի առնենք: Աստուածաշունչը կը պատգամէ յայտարարելով. *«Ինչպէս որ կը կրենք հողերէն Ադամին պարկերը, այնպէս պիտի կրենք նաև երկնատուր Ադամին (Յիսուսի) պարկերը... Երբ վերջին փողը հնչէ՝ ամէնքս ալ յանկարծ պիտի նորոգուինք ակնթարթի մը մէջ: Որովհետև մեր այս եղծանելի բնութիւնը պէտք է անեղծ բնութեան փոխուի. այս մահկանացու բնութիւնը պէտք է անմահ բնութեան փոխակերպուի»* (Ա. Կր 15.49, 52-53):

Յաճախ կրակը Աստուածաշունչի մէջ նկատուած և ներկայացուած է որպէս Աստուծոյ զայրոյթն ու դատաստանը: Կրակը պատկերացում և հոմանիշ է նաև դժոխքի: Նկատի ունենալով այս երևոյթը, դիակիզումը անյարիր է Աւետարանի ուսուցումներուն և քրիստոնէական սկզբունքներուն: Ոչ ալ լաւագոյն միջոցն է պատշաճ յարգանք մատուցանելու մեր ննջեցեալներուն: Ընդհակառակը, պատշաճութիւնը քրիստոնէական ասանդական թաղումն է, մեր ննջեցեալներուն յարգանք մատուցանելու լաւագոյն եղանակը: Որովհետև

յարութեան ժամանակ, Աստուած պիտի կերպարանաւորիւ՞նէ՞ ապականեալ ու եղծանելի հողանիւթեայ մեր մարմինները: Աստուածաշունչը խօսելով մտելներու յարութեան մասին, մեզի կ'ոստցանէ ըսելով. «Մարմինը հող կը դրուի եղծանելի վիճակով, և յարութիւն պիտի առնէ՝ անեղծ. հող կը դրուի անարգ, և յարութիւն պիտի առնէ՝ փառատր. հող կը դրուի րկար, և յարութիւն պիտի առնէ՝ զօրատր. հող կը դրուի իբրև շնչատր մարմին, և յարութիւն պիտի առնէ՝ իբրև հոգևոր մարմին» (Ա. Կր 15.42-44):

Որպէս հաւատացեալ քրիստոնէաներ, հաւատքով և յոյսով կը սպասենք Վերջին Օրուան, երբ Քրիստոս աշխարհ պիտի վերադառնայ ու հաւատքով ննջածներ դուրս պիտի գան իրենց գերեզմաններէն: Մեր հողանիւթեայ, եղծանելի մարմինները հող կը դրուին երբ մահանանք կամ ննջենք, «և յարութիւն պիտի առնենք յափտենասպէս ասարելոս» (Ա.Կր 15.42):

Քրիստոնէայ ննջեցեալներ սպասողական վիճակով իրենց դէմքը միշտ արևելք յարութեան յոյսով կը սպասեն յայտնասպէս ողջունելու Քրիստոսի Բ. Գալուստը: «Ապա Մարդու Որդիին նշանը (Ս. Խաչը) պիտի երևի երկինքի մէջ, և աշխարհի բոլոր ժողովուրդները պիտի ողբան, երբ տեսնեն Մարդու Որդին, որ կու գայ ամպերուն վրայ բազմած՝ զօրութեամբ և մեծ փառքով: Երբ մեծաձայն փողը հնչէ, Ան իր հրեշտակները պիտի դրկէ, որպէսզի հասարէն Իր ընտրեալները աշխարհի չորս կողմերէն, երկինքի մէկ ծայրէն մինչև միւսը» (Մտ 24.30-31):

Ահա այն ատեն պիտի իրականանայ մարգարէութիւնը որ կ'ըսէ. «Մահը կրանուցաւ. յաղթանակը շահուցաւ: Ո՛ր է, մահ, յաղթանակը. ո՛ր է մահ, քո խայթոցը» (Ա.Կր 15.54):

ՄԻՒՌՆ Ծ. ՎՐԴ. ԱԶՆԻԿԵԱՆ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅ ՓԱՐԱԻՈՆՆԵՐԸ

Հանլէտ Ս. Մարտիրոսեանի հեղինակութեամբ լոյս տեսած «Հայոց հնագոյն պատմութեան էջեր» հատորին չորրորդ բաժինը նուիրուած է հիքսոսներու հետազօտութեան: Հիքսոսներու մասին մեր ծանօթութիւնը կը պարտինք Ն.Բ. Գ. Դարու եգիպտական պատմիչ Մանեթոնին, որմէ օգտուած ու անոր երկէն մէջբերումներ կատարած է պատմահայր Մովսէս Խորենացին: Ի՞նչ ցեղի կը պատկանին հիքսոսները, որոնք իշխած ու կառավարած են Եգիպտոսը շուրջ 511 տարի:

Ըստ Վիքիպեդիայի ամփոփ տեղեկութեան. «Հիքսոսներ, Առաջավոր Ասիայից սերող մի ցեղը, որը մ.թ.ա. 17-րդ դարում գրաւել են Ներքին Եգիպտոսը (...) հետագայում տրուել է այդ ցեղերի ամբողջ խմբին: Հիքսոսների էթնիկական բուն անունը յայտնի չէ: Դատելով հիքսոսների մօտ նկատուող սեմական և խոտիական անուններից, նրանց էթնիկական կազմը խայտաբղէտ էր: Մ.թ.ա. մօտ 1700-ին Առաջավոր Ասիայից ներխուժել են Եգիպտոս, հաստատուել Ստորին Եգիպտոսում, հիմնել 15րդ և 16րդ դինաստիաները (գահատոհմ) և Ավարիս մայրաքաղաքը: Հին Եգիպտոսում ամենամեծ հզօրութեան հասել են Հիան թագաւորի ժամանակ (մ.թ.ա. 17րդ դար): Նրանք առաջին անգամ Եգիպտոս ներմուծել են ձի և անասոր փոխադրամիջոց, պարզեցրել եգիպտական գիրը՝ ստեղծելով զուտ այբբենական գիր: Մ.թ.ա. 16րդ դարում սկսուել է եգիպտացիների ազատագրական շարժումն ընդդէմ հիքսոսների: Այդ պայքարն աւարտել է փարաւոն Յահմոս I (մ.թ.ա. 1584—1559), որը գրաւել է Ավարիսը: Հիքսոսների մնացորդները նահանջել են Պաղեստին, և նրանց հետագայ ճակատագրի վերաբերեալ յիշատակութիւն չկայ»:

Gaston Maspero հումանական նկատած է, թէ հիքսոսները Արևմտեան Հայաստանի բնակիչ հիթիթներն են: Ռ. Գրեյվս հիքսոսներու հայրենիքը սեպած է հայկական լեռնաշխարհը. անոր համարումով «հիքսոսները, ոչ սեմական ծագումով հովիւները Կապադովկիայով, Սիրիայով ու Պաղեստինով մօտ Ք.Ա. 1780 թոին Եգիպտոս են եկել Հայաստանից»: Միսիթարեան միաբան հայր Աւգեր եղած է առաջին անձը որ հիքսոսները հայերուն հետ նոյնացուցած է: Հ. Ս. Մարտիրոսեան տրնաջան աշխատութեամբ հիմնուելով սեպագիր-մեհենագիր աղբիւրներու, հնագիտական, դիցաբանական, լեզուաբանական և Սինիքի նորայայտ ժայռապատկերներու տուեալներու վրայ, կարևոր

ներդրում ունի հիքսոսներու պատմության առաել ճանչուորութեան:

Ստորև, Մարտիրոսեանի հետևողութեամբ կը ներկայացնենք Մանեթոնի յիշատակած Եգիպտոսի հիքսոս հայ փարաւոնները:

Salatis (հայերէնի վերծանումը՝ Սիդետես) եղած է Եգիպտոսը նուաճած առաջին հիքսոսեան տիրակալը: «Գ. Ղափանցեանը, կ'ըսէ հեղինակը, այս տոհմանունը կապում է հայոց Սալկունի-Սլկունի նախարարական տան հետ: Սլկունեաց տոհմը տիրում էր Տարօս գաւառին, որի սահմանները հաւանաբար հնում անելի ընդարձակ են եղել և ընդգրկել են նաև հարևան Սալնոձոր գաւառը... ըստ Աշխարհացոյցի, մտնում է Մեծ Հայքի Աղձնիք աշխարհի մէջ... Մովսէս Խորենացին փաստում է Սլկունեաց տոհմի հնագոյն և բնիկ ծագումը»:

Bnon է հիքսոս երկրորդ փարաւոնին անունը, որուն «յունականացուած անուանաձևի “ոն” մասը վերջածանց է, իսկ բուն անունը կազմուած է Ban, Ben, Bin, Bon, Bun արմատներից մէկով, որը ձայնատրի սղման պատճառով ստացել է Bn ձևը... Հիքսոսեան Բոնս փարաւոնի անունը կարող ենք ստուգաբանել եգիպտերէն Bn, իմա հայերէն Բալ-Պալ-Պաղ արմատներով»:

Apacnas (Ապաքնաս) և Apopis (Ափովսիս) «անուններուն կը հանդիպինք հայկական հին ձեռագիր մատեաններու մէջ, ինչպէս նաև ներկայիս Ապով, Աբով, Ապավ, Ապակ, Ապապ, Պապ կային»:

Hiau, Jannas (Հիան) անունը կազմուած է հայերէն «հի» արմատից, որով կազմուած են «հիանալ», «հիանալի» բառերը, որ կրում է «սքանչելի, պաշտամունքի արժանի՝ գեղեցիկ» իմաստը: Ան իր թագաւորութեան 11րդ տարին եգիպտական օրացոյցը բարելաւած է:

Qar, kar (Կար) անունը Խորենացիի վկայութեամբ կը գտնենք հայոց նահապետներու ցուցակին մէջ: Ըստ Չամչեանի, Ն.Ք. 13րդ դարուն Հայաստանի մէջ թագաւորած է Կարը:

Յարգելի հեղինակը հիերոգլիֆներու վերլուծութեամբ կը փաստարկէ Եգիպտոսի հիքսոսեան փարաւոններու անուններուն հայկական ծագումը ու կ'աւելցնէ «որ այսօր որևէ այլ լեզուով այդ անունների ստուգաբանական փորձերը անյաջողութեան են մատնուել»:

Գնահատելով օտար գիտնականներու հիքսոսներու առնչութեամբ տարած աշխատանքը, կ'ըսէ.

«Հետազօտողների կողմից հիքսոսներին վերագրուող հնագիտական նիւթի ուսումնասիրութեան արդիւնքները ցոյց են տալիս, որ մ.թ.ա. 2րդ հազարամեակի Առաջաւոր Ասիայում հիքսոսները ուղ-

մա-տնտեսական և գիտա-մշակութային առումով ամենազարգացած էթնոսն էր: Հիքսոսներն իրենց հետ Սիրիա, Պաղեստին ու Եգիպտոս տարան նոր բրուտագործություն, զարգացած մետաղամշակություն, ձի, ճաղերով անի, մարտակառք, զանազան բերդաշինություն, կազմածոյ բարդ աղեղ, արեգակնային օրացոյց և այլն: Հիքսոսեան գանգերի ուսումնասիրությունը ցոյց է տուել, որ նրանք իրենց մարդաբանական տուեալներով պատկանել են արմենոիդ մարդաբանական տիպին»:

Համլէտ Ս. Մարտիրոսեանի քննական աշխատասիրութեան հետևանքով, Բիզանդական հայանուն կայսրերու կողքին իրագեկ կը դառնանք Եգիպտոսի ծնունդով հայ հիքսոսեան փարաւոններու պատմութեան:

ԲԱՐԳԷՆ ԹՕՓՃԵԱՆ

Հիքսոս արքայական կնիքներ

The Popular Faith among Armenians

by Rev. Dr. Abel Manoukian

BRIEF INTRODUCTION

Popular Faith is the living religion that people experience in their daily life. As a distinct phenomenon, Popular Faith has expressed itself in almost all MAJOR religions and is taught side to side with official theology and liturgical disciplines.

Popular Faith is based on people's religious experiences, on their fear of death, on their awe of the supernatural and their desire for eternal life.

In the life of the Church, Popular Faith finds its manifestation through particular Holy and Feast days, respect for beloved and miraculous Saints, the worship of the Cross, Cross Stones, icons, relics, Holy sanctuaries, and other faith symbols, pilgrimages, processions, offerings, lighting of candles, spiritual psalms, prayers and other traditions.

The listing made above shows, indeed, that this is too vast a field to be summarized in one presentation. Hence, we will only talk about those ecclesiological-religious realities, that are highly respected and common among Armenians, and through which Armenian Popular Faith is best expressed.

EARLY STAGES OF DEVELOPMENT OF CHRISTIAN POPULAR FAITH AMONG ARMENIANS

In spite of the fact that Agat'angeghos⁽¹⁾, in his work "*History of the Conversion of Armenians*"⁽²⁾ presents Armenia as being a thoroughly pagan country, it is more realistic to consider the fact that before the proclamation of Christianity as a state religion by Trdat III (*Tiridates*), the new religion had already progressed and existed among large groups of population, mainly via preachings of St. Thaddeus and Bartholomew, through martyrdom of Sts. *Voskiank'* and Sts. *Suk'iasiank'*, as well as via the Apostolic See of Artaz and the Bishopric of Siunik⁽³⁾.

The continued line of bishops, martyrology and the history of religious persecution bear witness to the fact that Christianity during its early pre-state era (before 301 A.D.), had already counted among its fellowship a substantial amount of people.⁽⁴⁾

One of the first testimonies of Popular Faith is the celebration of the

Holy Baptism followed by a glorious procession led by Trdat III and St. Gregory the Illuminator.

“And when the fasting days were over, the blessed Gregory took the troops, the King, the King’s wife Ashkhēn, the King’s sister⁽⁵⁾ Khosrovidukht, all the nobles⁽⁶⁾ and the army to the bank of the Euphrates River and there he baptized them all in the name of the Father and the Holy Spirit. Then they left with great joy, clad in white garments, singing psalms and benedictions, with lighted lanterns, candles and lamps, and in angelic spirits. Having become God’s adopted children, they accepted the inheritance of Holy Evangelium, and having participated in the Saints’ heritage, flourished with Christ’s scent, and returned to the House of God. There, St. Gregory performed Divine Liturgy and ministered communion to everybody and shared with them the Redeemer Christ’s Holy Flesh and Blood.”⁽⁷⁾

Closely related to the “History of Conversion of Armenians”, the testimony of martyrdom of St. Hrip’simē and St. Gayianē is uniquely placed in the original text of Agat’angeghos. Nine days after the martyrdom of these virgins, immediately after being released from the Khor Virap pit,⁽⁸⁾ St. Gregory collected their remains and, according to his vision, built Christian testimonies over the places of their martyrdom.

“One, they built on the North-East of the city (Vagharshapat), where Hrip’simē was martyred together with her 32 companions, the other on the South where her friend the Abbess Gayianē was martyred with two companions, and another one was built near the vineyard, where their shelter was situated.”⁽⁹⁾

It is natural, that Hrip’simean martyrdom — one of the main motivations of Armenian conversion — would become a source of Popular Faith for all Armenians. Both during the days of St. Gregory, and in the ages following, it had its spiritual illustrations through mass pilgrimages and popular festivities.

In fact, it is worthy to notice that throughout the process of conversion, the old Popular Faith for pagan temples, faith symbols and celebrations did not break off or disappear, but rather was enhanced by the conception, culture and liturgical order of the new religion — Christianity.

St. Gregory, along with the troops, was pursuing the demolition of the eight main Armenian pagan temples. Two of them were in Eastern

Armenia, five in the West — in *Bardzr Hayk*⁶ and one in the South — in Taron. Hence, the beginning of Christianity was declared by the destruction of these “eight major” temples and worship places of the ancestors. The process began in the East, in the capital and surrounding regions, with the temples of Anahit and Tir (Artemis and Apollon). After some time, the invasion of the five main temples in the West followed.⁽¹⁰⁾ Actually, St. Gregory was establishing new testimonies of Christian faith in the same place of each destroyed temple, thus replacing the old faith by the new one. In the South, in Taron and Ashtishat, after the demolition of the temples of Vahagn and of Astghik⁽¹¹⁾ — the Golden Goddess, — St. Gregory built altars of Christian faith and ordered that:

“At the same place let them gather to celebrate the Saints’ commemoration, the memorial day of the seventh day of the month of *Sahemi*,⁽¹²⁾ in order to gather with joy and have a feast. After all, it was here that St. Gregory first embarked on the construction of churches. He appointed priests in those different places and made sure that these places were filled with churches and priests.”⁽¹³⁾

As mentioned earlier, one of the ways Popular Faith finds its best expression is in collective pilgrimages, where pilgrims ride or walk from far off places to Holy ones bringing with them their offerings for a particular feast day to fulfill their vows. Among these thousands of Holy places that exist, I will reflect on three of them — St. Karapet of Mshoy Sult’an, the Avag Monastery of Yerznka and Mother See Holy Etchmiatsin, which all, for centuries, have fertilized the Popular Faith of Armenians.

As we pointed out in the last quote by Agat’angeghos, St. Gregory the Illuminator was building living testimonies over the pagan temples. Inside these newly recognized Christian places of worship, he was placing Holy relics in order to give them a specific sacredness. Thus, St. Karapet of Mush, established by the Illuminator, was one of the most sacred and honoured places of pilgrimage for Armenians.

“And Gregory ordered them to set a day for great celebration to commemorate the martyrs, replacing the previously celebrated day of non-god of fruits, Amanor; the Host Vanatur; and the day of Navasard. This was done in order for them to gather on the commemoration day of the blessed John and God’s Holy martyr At’anagines and to celebrate it in the same province.”⁽¹⁴⁾

St Karapet monastery of Mush, in Taron Region, before its destruction

In addition to the information we have been provided by Agat'angeghos, Hovhan Mamikonian in his book, "History of Taron",⁽¹⁵⁾ states that on his way back to Armenia from Ceasarea, immediately after his consecration by Bishop Leontius of Caesarea, St. Gregory took with him the relics of St. Karapet (John the Baptist, the Forerunner) and another martyr St. At'anagines.⁽¹⁶⁾ As previously mentioned, he destroyed Demeter's and Gissane's pagan temples of the Stone Mountain situated in the place called *Innaknean*⁽¹⁷⁾ and established the Monastery of St. Karapet, also known as "St. Karapet of Mshoy Sult'an"⁽¹⁸⁾, the "Sites of *Innaknean*" and the "Church of Glak."⁽¹⁹⁾

VENERATION OF SAINTS AND HOLY RELICS BY THE ARMENIAN FAITHFUL

In the Armenian Church, St. John the Baptist is recognized as the second greatest Saint after the Virgin Mary. St. John also has a primary place in the Armenian Liturgical calendar. According to the Church Liturgy, the commemoration of St. John in the Armenian Church is cele-

brated four times a year corresponding to each of the four seasons, one celebration is fixed and the other three are movable. These days are: 1) January 14 (fixed) — celebration of St. John the Baptist's birthday — eight days after Christmas; 2) “Commemoration day of the Beheading of John the Baptist (moveable) — the Saturday following Easter; 3) “Celebration of John the Baptist and Bishop At'anagines” (moveable) — the Thursday of the day of Holy Etchmiatsin — to commemorate the day of receiving the relics of St. John and Bishop At'anagines; 4) “St. John the Baptist and St. Job the Just” (moveable) — the Thursday of the third week of Assumption. In addition, St. John also has a pre-feast day, prior to the January 14th feast. This day takes place on January 6th, following the Christmas celebrations.

It should be reflected that during these repeated festivities throughout the year, especially the ones during the summer, thousands of Armenian pilgrims would come to the monastery of St. Karapet of Mush from different regions, with various wishes and desires, but especially with a hope for healing.

The pilgrimages were pursuing a fulfillment of a variety of wishes and objectives — healing of diseases and requests for the protection of St. Karapet. The fulfillment of various wishes by St. Karapet was so prominent, that he came to be known as “*mourazatour*” or “*mouratatour*” — one who makes wishes true. This fact is reflected perfectly in the songs that were sung by the people regarding their pilgrimage. For example, the lines, “many pilgrims are all over, both on horses and on foot”, or “a saint, who fulfills the wishes of both the rider and the walker, and does not ignore anyone”. Here, “going on foot” or “walking” often meant that people were barefooted, while “going on horse” or “riding” usually assumed that people were coming from far distances.⁽²⁰⁾

With deep sorrow, we must mention the fact that this richness of Popular Faith and spirituality, kept and transmitted by the Armenians from generation to generation, throughout the centuries, was completely destroyed by the Turkish people and Kurds during the Armenian Genocide of 1915.

SACRED PLACES OF PILGRIMAGE

For the occasion of the 1700th Anniversary of the Proclamation of

Christianity in Armenia as a State Religion in 2001, a number of pilgrimages were organized. One was led by His late Eminence Archbishop Mesrop Ashjian to Western Armenia and Cilicia. There are six volume video cassettes based on this pilgrimage, one in which contains footage of the Taron region. It was with deep regret that while watching this footage, we came to realize that the sacred stones and *Khach'kars* of St. Karapet of Mush had become construction material for the stables and houses of the Turkish and Kurdish population living in the surrounding area. Was this the destiny of the many sacred places, Churches and Monasteries? To become victims of destruction and cultural genocide along with the more than 1.5 million Armenian victims.

Another Holy place of pilgrimage — the Avag Monastery of Yerznka — shared the same destiny of St. Karapet of Mush.

After the conversion of Armenians, St. Gregory the Illuminator spent the last years of his life in isolation, fully devoting himself to solitude in the Monastery of *Maneay* — the *Maneay Cave*⁽²¹⁾ of the mountain Sepuh (Sepul). Towards the end of 325 AD, or the beginning of 326 AD,⁽²²⁾ he died in total solitude. Historian Movsēs Khorenat'si writes that the shepherds found his breathless body by chance, and buried him at that very place without even recognizing him. It was only later on that a monk named Garnik discovered his grave and took it to Tordan.⁽²³⁾

This sacred place on the bosom of Mountain Sepuh — the Avag Monastery — was also known among Armenians as “Hankist Lousavorch'i Vank” or “Maneay Cave”. Especially since in the XIIIth century, an important Clergy School was developed here, which at the same time served as a significant cultural and theological centre in the Western part of Eastern Armenia. The famous Vardapets of the Armenian Church — *Hovhannēs Pluz of Yerznka*, *Movsēs of Yerznka*, *Kirakos and Gēvorg of Yerznka*, *Hovhannēs of Hamesh* and many others, all lived, worked and created here. The famous “Mshoy Charēntir” — the Homiliary of Mush — written in the Avag Monastery in 1200-02, can now be found at the Mesrop Mashtots' Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran) in Yerevan. The remarkable story of “Mshoy Charēntir” is a true example of the extent in which Armenians are bound to their spiritual and cultural values. During the 1915 Genocide, a courageous woman, after losing her husband, children, and all her relatives, put herself aside and devoted what energy she had left to save half of

the “Mshoy Charëntir”. With God given strength, she carried this heavy homiliary thousands of miles, all the way to Etchmiatsin. Miraculously, the second part of this homiliary was found in 1927 and was also brought to Armenia to be reunited with the other half.⁽²⁴⁾

The Armenian Church has devoted three main Holy Days for the great St. Gregory the Illuminator — St. Gregory the Illuminator’s Commitment of the Pit; Discovery of the Relics of St. Gregory the Illuminator; and St. Gregory the Illuminator’s Deliverance from the Pit. Hence, on these days, pilgrimages were organized to the Avag Monastery where sacrificial animals were offered by the faithful in honour of the Illuminator’s memory. The existing photograph⁽²⁵⁾ of this traditional folk pilgrimage was taken in 1907 and can be found in “Amënoun Tarëts’uyts’ë” (Everybody’s Almanach) of T’eodik printed in 1923. There is such great national ethnic tradition present in this collective photograph — clergymen and women in traditional Armenian dresses — all who became victims of the exiles, deportations and massacres of 1915.

Yes, it can be considered a fortune, that after the great loss of people and land, spiritual and cultural values, and the overcoming of terrible nightmares for centuries, a small part of Eastern Armenia was preserved and remains today, existing as the current Republic of Armenia, and within it, the Holy See of Etchmiatsin — the spiritual centre of all Armenians. By international standards, Holy Etchmiatsin is a unique place, which for 17 long centuries, almost uninterruptedly, has inspired Armenians and has been the peak of their national spirit.

THE MOTHER SEE OF HOLY ETCHMIATSIN

Holy Etchmiatsin is the embodiment of St. Gregory’s vision, the vision he had at the time of the conversion of Armenians. The historian Agat’angeghos asserts that in this vision⁽²⁶⁾ of the Illuminator, Jesus Christ descended in Vagharshapat from Heaven and pounded on the pagan *Sandaramet* temple with a golden hammer. The Illuminator, with the help of King Trdat III, the *Nakharars*, and the faithful, following Divine directions, destroyed the temple and established in its place the Mother See, named Etchmiatsin, which means the place where “the Only-Begotten descended”.

Ever since the 4th century, Holy Etchmiatsin has been, and still

is, the most sacred place in Armenian Christendom, therefore making it also the main pilgrimage site for Armenians. It has played a unique role in inspiring and motivating Armenians. Being well aware of the vital and spiritual importance of Etchmiatsin, foreign invaders tried to “move” the cathedral of Holy Etchmiatsin and deprive Armenians from their divine spiritual ground. In the beginning of the XVIIth century, the Persian Safavid King Shah Abas I, deported thousands of Armenians from the Ararat valley. In 1614, he moved 15 stones displaced from Cathedral, candlesticks, the Right Arm of St. Gregory and other relics to Isfahan, with an intention of building a new Etchmiatsin there,⁽²⁷⁾ in order to eradicate the nostalgia of the Armenians deported to Persia. It did not happen and could not happen of course, as Holy Etchmiatsin is sacred and Holy only on her Motherland, where the “Only-Begotten descended” and where the First Catholics of all Armenians continuously invites the children of the Armenian Church to come together and build the “Holy Altar of Light.”⁽²⁸⁾

THE ARMENIAN CATHOLICOSSATE OF THE GREAT HOUSE OF CILICIA

As political power changed hands during the course of history, the central location of the Armenian Church shifted as a result. By the end of the 5th century the Catholicossate had already moved away from Etchmiatsin; first of all to Dvin (484—931), then under Catholicos Hovhannēs Draskhanakerts‘i to Dzoravank‘ and to Aght‘amar (931—944), thereafter to Argina (944—992), Ani (992—1065), Tsamndav (1062—1105), Shughri (1105—1125) and Tsovk‘ (1125—1149). Since more favourable political conditions had by then been created in Cilicia, the Armenian Catholicossate subsequently relocated accordingly, initially to Hromkla (1149—1292), and later to the new capital of Sis (in 1293).

When the Armenians lost their last Christian state in Cilicia to the Mamelukes in 1375, the Eastern Armenian monks, together with their leading Vardapets, who were the most vehement opponents of a union with the Roman Catholic Church, wanted to relocate the seat of the Catholicos from Sis to Etchmiatsin, which had been the original home of the Catholicossate.⁽²⁹⁾ Gregory IX Musabegiants‘, who resided in Sis as Catholicos, did not wish to leave his place of residence on account of his age and because of the responsibility he felt towards his people in Cilicia. The

Synod of Etchmiatsin subsequently elected Vardapet Kirakos Virapets'i as the new Catholicos in 1441.

Nevertheless, a new Catholicos, Karapet of Eudocia, was appointed in Cilicia in 1446.⁽³⁰⁾ Tracing its descent to him by succession, the Catholicossate of the Great House of Cilicia still exists today as a second Armenian Catholicossate, with its respective jurisdiction. After the massacres in Cilicia of 1920 and 1921 onwards, and a subsequent period of uncertainty, its seat of residence was established in Antelias, a suburb of Beirut, in 1930.

As in many cities and towns in Eastern and Western Armenia, the Armenians of Cilicia celebrated their holidays and feasts with rich traditions and customs. They have always maintained and nurtured their own local customs, and because of this, Cilicia was a country with an enormous wealth of cultural activity and living tradition. The most popular feasts among the Cilician Armenians were: New Year's Eve, Holy Nativity and Epiphany followed by the blessing of water, during which the cross is immersed in the water, symbolizing Jesus' descent into Jordan river, and holy Myron (chrism) is poured in, symbolic of the descent of the Holy Spirit upon Jesus, Presentation of our Lord to the Temple (Tearnendaraj), Feast Day of Vardan and His Companions (Vardanank'), Feast of Carnival (Boun Barendan) and the Great Lent, the Mid-Lent (Mijink'), Palm Sunday and the Holy Week, Holy Easter, Green and Red Sunday, the Feast of Ascension of our Lord (Hambardzum), the Feast of Pentecost (Hogegaloust), the Assumption of the Blessed Virgin Mary followed by the blessing of grapes (Astvat-satsnay Verap'okhoum - Khaghoghörhnek'), Feast of the Holy Translators (Srbots' T'argmanch'ats') and the Exaltation of the Holy Cross.⁽³¹⁾

In addition to national and religious festivities mentioned above, the Armenians in Cilicia celebrated other feasts too, including the commemoration days of the Saints of the Armenian and the Universal Church. These occasions were not secular, as each event had a divine blessing. During the year, in churches and homes, especially in households having the saints' namesakes as members, they would hold special remembrance holidays to venerate and honour the saints through prayers, pilgrimages and various sacrifices of blessed animals in order to fulfill their solemn promises or personal vows by charitable works.

Among many the most popular saints of the Armenians in Cilicia

were: St. John the Baptist as the Forerunner (Sourb Karapet), Saint Gregory the Illuminator, St. George the Warrior (Sourb *Georg Zōravar*), St. Sargis the Warrior and his son Martiros, the Sts. Sahak and Mesrop, St. Step'anos, Sts. Thaddeus and Bartholomew, St. Jacob of Nisibis, the Sts. Apostles Peter and Paul, etc. On the occasion of the feasts of the above mentioned saints' days and many others, thousands of pilgrims and clergy go to the churches and monasteries to mark the day of the corresponding saint by praying and participating in the Divine Liturgy and enthusiastically celebrating popular festivities as well.

Armenians in Cilicia preserved the original spirit and meaning of the holiday traditions almost intact from one generation to another. Losing their great kingdom in the late Middle Ages, they were able to maintain their national identity by preserving and living their national and ecclesiastical unique heritage and outstanding achievements.

As the Catholicosate of the Great House of Cilicia has been headquartered in Antelias after the Genocide, Catholicos Sahak II Khapayian and his Coadjutor Catholicos Babgēn I Giulesserian decreed some yearly celebrations that slowly became popular traditions and part of the Armenian Church calendar. One of the major celebrations was the Antelias pilgrimage day which coincided with the celebration of the day St Gregory the Illuminator was thrown in the pit. Taking into consideration that the Catholicosate's main church was named after Saint Gregory the Illuminator and that in the old days every monastery or holy site had a pilgrimage day, it was deemed convenient to honour the first Armenian Catholicos and thus Antelias also had its own pilgrimage day. Therefore, it's a revival of one of Armenian traditions to express popular piety and devout faith.

By Saturday evening already, some devout pilgrims gather in the church to spend the whole night praying in the church and the monastery. On Sunday morning, thousands of pilgrims gather to take part in the Holy Mass. The Holy Mass is followed by a procession honouring St. Gregory the Illuminator, Saint Nicholas, Saint Sylvester and Saint Barsam. Finally, the present Catholicos of Cilicia blesses all the pilgrims with the right hand of Saint Gregory the Illuminator.

Later on, from 1954 onward, another fervent pilgrimage date was fixed for the Sunday closest to August 15, Assumption Day, named the Bikfaya pilgrimage. On 12 September 1953, there was the consecration of

the chapel named after the Mother of God. It was built in the summer residence of the Catholicossate, on one of the beautiful hills of Bekfaya. Year after year, thousands of Armenian pilgrims celebrate the Assumption of the Holy Mother of God, attending the Holy Mass, blessing of grapes and blessing of the meat-offering.

It is from here and many other sacred places that Popular Faith emerges: faithful pilgrims journey and stay overnight in the lodges and courtyards of the monasteries, they ask the priests to bless their offerings, burn their incense and light their covenant candles, participate in the Lauds and Vespers prayers and the Divine Liturgy, and go back to their homes having fulfilled their vow and with a joy and satisfaction in their hearts. Along with these occasions usually music, popular games, festivities and folk dances are organized, which reveal the whole beauty and richness of the traditional Armenian culture. It is worth saying that Komitas Vardaped, the great Armenian composer, often used these types of events as sources in collecting Armenian folk songs.

On the topic of pilgrimages, it is valuable to note that church celebrations and Saints remain dear to the hearts of all Armenians. It is in the commemoration of Saints and the celebration of festivities that make Popular Faith all the more real and tangible.

GOING ON A PILGRIMAGE TO THE HOLY LAND

From the early centuries of the Christian Church, prayerful Armenian pilgrims made their way to the sacred places where Jesus lived and died and appeared after his Resurrection. Armenians, like many Christians from different nations, came to walk in the footsteps of Jesus as acts of devotion, penance or thanksgiving, or to seek blessings or miracles. Many travelled on foot. Their journeys involved enormous effort and self-sacrifice, and they faced great hardship and perils. The pilgrims who had come back from the Holy Land, were named among the Armenian “*Mahtesi*”. This wording frequently was used among the Armenians for pilgrims to Jerusalem and means ‘He who has seen death’. This may be derived from the fact that a journey to Jerusalem involved a great many dangers.

THE MOST POPULAR CELEBRATIONS FOR ARMENIANS

According to recent statistics,⁽³²⁾ the most popular celebrations for

Armenians are the following: The New Year, Christmas, Presentation at the Temple (*Tearnëndaraj*), Saints Vardanank', Holy Easter, Ascension, Transfiguration (*Vardavar*), Assumption of Mother of God, Exaltation of the Holy Cross, April 24th, St. Sargis, St. James of Nisibis,⁽³³⁾ St. George,⁽³⁴⁾ Carnival of Great Lent,⁽³⁵⁾ Great Lent,⁽³⁶⁾ Palm Sunday, Annunciation and Holy Translators.⁽³⁷⁾

Some of these have national character, such as the Sts. Vardanank', Transfiguration, Holy Translators and April 24th. While some aspects of the celebrations are from pagan origin, such as the lighting of bonfires at the feast of the Presentation or the sprinkling of water on Transfiguration, but they have been adapted to a Christian feast.

The most popular Saints are: St. Gregory the Illuminator, St. Hrip'simē, St. Gayianē, St. Sargis, St. James, St. George, St. Sahak, St. Mesrop, St. Grigor of Narek, and St. Nersēs the Gracious. The Saint Translators — Yeznik, Yeghishē, Koriun, Ghazar of P'arp, and Movsēs of Khorēn. As well as, from the new period, Komitas Vardaped, who, with millions of Armenian Martyrs, was not just individually but collectively canonized on the occasion of the 100th anniversary of the Armenian Genocide by the Armenian Church on April 23, 2015. It should be noted that even before this event, Komitas Vardaped was already regarded as a Saint and enjoyed the unconditional admiration of all Armenians.

It is interesting to know that the names of almost all the Saints mentioned above, to this day, continue to be common names to give to Armenian children by their parents, which again is a sign of reverence and belief.

April 24th is not a Church Holy Day by its classical meaning, but after the collective canonization of millions of Martyrs of the Armenian Genocide — as mentioned above — from this day on in the Liturgical calendars of the Armenian Church April 24 is referred to as a Feast of the Armenian Genocide Holy Martyrs. It is still a day of prayer and meditation, and a day of special worship and requiem for the blessed memories of more than a 1.5 million Armenian martyrs and victims of the year 1915.

Not one of the religious pilgrimages result in such an immense participation of all the age groups, as April 24th in *Tsitsernakaberd* in Yerevan, *Genocide Memorial Church* in Deir ez-Zor in Syria and *Genocide memorial* in Bikfaya, Lebanon.

ARMENIAN FOLK AND CHURCH TRADITIONS

There are national traditions and corresponding pagan celebrations related to almost all of the Church Festivities. For example, during the Presentation at the Temple, parallel with the Church Liturgy, people have preserved the pre-Christian tradition of purification by fire. In fact, immediately after the pre-feast of the Presentation at the Temple, people participate in bonfire celebrations. Newly married couples and the young gather around a fire and jump over the flames, for the purpose of purification and fertility. Afterwards, grandmothers collect the ashes and spread them over the yards and fields expecting to fertilize the land, or take the ashes to the roofs of their houses to ward off evil.⁽³⁸⁾

Even the song Ascension “*Jangiulum*”, the collection of water from seven different sources, the flower bouquets, and finally the “*lot*” — “*Vijak*” of Ascension — do not have a direct Christian context.

The feast of Transfiguration, as mentioned, was the combining of the religious commemoration of Christ’s Transfiguration and the Armenian pagan feast of Amanor (Armenian New Year or Navasard) by St. Gregory. This feast was devoted to Astghik (Greek Aphrodite) — the goddess of love, beauty and waters. The old Armenian Transfiguration — *Vardavar* — coincided with the harvest; hence, people expressed their appreciation to the goddess for all the crops and harvest they gathered. The same tradition has been adopted by the Armenian Church, and the believers continue to express their feelings via the new religion. They give husks, flowers and roses not only to the Church but also to each other. The water games, the sprinkling of water on each other and the releasing of pigeons are well known,⁽³⁹⁾ popular and favoured among Armenians.

The blessing of grapes is related to the Day of Assumption of the Blessed Virgin Mary. Armenians have a wonderful ancient custom of offering the best parts of the first fruits to God. While during the pre-Christian period, the gift was presented to non-gods, now, consecrated by the Church, this tradition is reserved for the Virgin Mary.⁽⁴⁰⁾

It is natural, that people throughout centuries create many religious symbols and traditions. For example, St. Sargis,⁽⁴¹⁾ whose stories and legends relating to his life and witness have been passed on through history. Here, referring only to Popular Faith, let’s recall that St. Sargis has become a symbol of fulfillment of wishes of love, as people attribute to

him a legend where he carries away a young girl whom he loved. Young girls or loving couples make “*Pokhints*” (a mixture of flour and grains) and place it on the roof of their houses. St. Sargis rides his horse during the night and leaves marks of his horse-shoe on the *Pokhints*. The next morning, the young people eat that *Pokhints* and wait for the fulfillment of their desires. For this occasion, young girls are often fasting 3 days and then break their fast only the night before the St. Sargis feast day by eating a very salty pastry — *gat’a*. Afterwards, they go to bed without drinking water in hopes that in their dreams, their beloved one will bring them the water. In which case, they can expect their wish to come true.⁽⁴²⁾

Thus, from these descriptions one can see the religious culture of simple people, the brilliant expressions of their faith, dreams and emotions, which have spiritual origins. Including the festivities of pre-Christian folk traditions, which came to adopt Christian forms.

VENERATION OF “KHACH’K’ARS” CROSS STONES

Before concluding, I would like to reflect on two more aspects of Popular Faith, which have particular significance in the religious life of Armenians. One, is the exceptional respect towards the Cross Stones (*Khach’k’ars*) and the other, is the sacrifice of animals (*Matagh*) for the pilgrimages.

Armenians do venerate Cross Stones (*Khach’k’ars*), which is to say, they pay respect to them because they are sacred and holy objects, and because they reverence what the *Khach’k’ars* depict.

Armenians do not worship Cross Stones in the sense that the word “worship” is commonly used in modern English or other languages. In older translations, one finds the word “worship” used to translate the Greek word *proskyneō* (literally, “to bow”). Nevertheless, one must understand that the older use of “worship” in English was much broader than it is generally used today, and was often used to refer simply to the act of honouring, venerating, or reverencing.

Armenians always had a very special respect and adoration for Holy Crosses. While for the Eastern Orthodox churches there exists the exceptional devoutness for Icons, it is the *Khach’k’ars* that play the same role among Armenians, because for them it remains the symbol of life, not of Jesus mortal, but of Jesus Alive, born from the Alive. A Cross Stone symbol-

izes the Victory over Death achieved by the Resurrection of Jesus Christ.

Some scientists assume that the heritage of the Urartu monuments served as a foundation for the formation of *Khach'k'ars*. Others look at it as being derived from simple Christian tombstones. However, in the Church, a strong opinion is upheld: the initiator and the creator of the *Khach'k'ars* was St. Gregory, although, throughout history, they have undergone a process of perfection. The historian, Agat'angeghos, states that when St. Gregory was released from *Khor Virap* pit, he embarked on his mission of spreading Christianity:

“He was showing the spots where to build churches in all of the cities, villages and fields of Armenia. But he was not establishing foundations publicly nor was he installing altars in God's name, as he was not yet consecrated, but only was fortifying the places and thus, was erecting the symbol of the divine Cross. At the roads, on the streets, in the squares and at the crossroads, he was erecting this same Sign worshipped by everyone and there to guard and protect.”⁽⁴³⁾

Thus, St. Gregory was giving a fully Christian look to the pagan country. Surprisingly enough, the spreading of *Khach'k'ars* in Armenia has exactly the same character as stated by Agat'angeghos. Armenians enjoy having pilgrimages to *Khach'k'ars*, in front of which they light their candles, worship and pray.

SACRIFICE OF ANIMALS (MATAGH)

The sacrifice of — *Matagh* — is closely linked with pilgrimages. Evidently, the origins of *Matagh* have pagan, or pre-Christian background, however, this religious tradition was practiced both by pagan people and by Jews. The Armenian Church inherited this old custom, consecrated it and gave it a charitable character.

Assyrians criticized Armenians as following the Jewish law of engaging in the sacrificing of animals. St. Nersēs Shrnorhali (Nersēs the Gracious) explains, in a short but important document,⁽⁴⁴⁾ the nature of this custom ordered by St. Gregory the Illuminator. After accepting Christianity, pagan priests were complaining about their livelihood. The Catholicos consecrated this custom of sacrificing of animals, so that the newly converted priests can make a living by accepting 10% of the sacrifice made by the faithful.

Thus, the Catholicos St. Nersēs Shnorhali advised that the believers should make the sacrifice on the day of Holy Easter and on memorial days for the dead. They have to sanctify their offering, by first feeding the animals salt that was blessed by a priest. After the sacrifice, one tenth is presented to the Church and the rest is distributed accordingly, “they should first feed the hungry and needy, and then, if anything is left, feed their relatives and loved ones.”⁽⁴⁵⁾

We can see that this popular Armenian custom of sacrifice has first and foremost a charitable purpose, so that through the Church a living for socially marginalized people is provided.

CONCLUSION

The Popular Faith of Armenians has always been encouraged by the Church and clergy. Even today, in the framework of celebrations of the Church, this phenomenon is highly supported and developed.

With her limited number of clergy, the Church does not have the necessary strength to fight the previous and the newly emerged sects and their preachers, not in Armenia nor the Diaspora. The strength of our Church lies in the unity with her believers and is based on their strong sense of belonging, which they express, by their living faith towards the Holy Church. The complicated Church Doctrines, and even the Liturgy, though beautiful and mysterious, sometimes uses outdated formulations or languages which are not for simple people. The people, without opposing the Church Doctrine, and in harmony and faith with the general spirit of the Church, through natural impulse have their own way of living and expressing their faith. These expressions are in the form of prayers created by people in modern languages or local dialects, songs, psalms, etc.

The opportunity of expressing Popular Faith with all its pluralism in daily life through various methods can only motivate Popular Faith and strengthen the Church. The Popular Faith in its forms of expression may seem a bit simple and sometimes naïve, but that simplicity very often has a deep spiritual base. As we have shown in this presentation, the source and inspiration of such Popular Faith is always the Church by its living spirituality, historic mysticism and realizations through Church sacraments.

The centre and at the same time the purpose of people’s spiritual life, in the past, today and in the future, was and will always be, the re-

vealing God, for He is the Carrier of everything, and He is the Creator of life and the meaning of all of our existence.

This Popular Faith will always be closely connected with Jesus Christ, with the crucified and truly resurrected Creator, who is the proof of God's promise. The highest criteria of a believer's life and the inner dynamism of their faith is following the life of Christ and His teachings.

The Popular Faith, as simple and naïve in its manifestations, nevertheless, is aimed towards the highest Truth of the Christian faith and revelation. The fact that there is a God, Whom we can address, Whom we can talk to, Whom we can pray to, the very fact that He is an — *“Khorhurid khorin anhas ev anskizb'n”* — an unspeakable “Mysterious Sacrament”, a “Mysterium tremendum et fascinosum” — is the essence of the existence and the center of the spiritual life of the faithful.

The Popular Faith of Armenians sprung from the sacred sources of the Holy Church and the Christian Faith. It has never been just a theoretical or sentimental phenomenon, but a religious reality with flesh and blood. It has an existential value, a national and cultural identity, a spiritual-ethical firm principle, for the defense and loyalty of which in the past and present, people were always ready to meet the most severe conditions, including individual and collective martyrdom. The Armenian people, who share with their sister churches, by the Grace of God being baptized to Christians more than 1700 years ago, will definitely continue to build the “Holy Altar of Light”, which the only-begotten Son of God has established on the land of Armenia. The Armenian people in Republic of Armenia, in Republic of Artsakh (Karabagh) and in the Armenian diaspora, spread all over the world, must keep alive the lantern of faith, which is above the altar of Holy Decent, and is lit by the tears of the Great and Holy St. Gregory the Illuminator.

REV. DR. ABEL MANOUKIAN

NOTES:

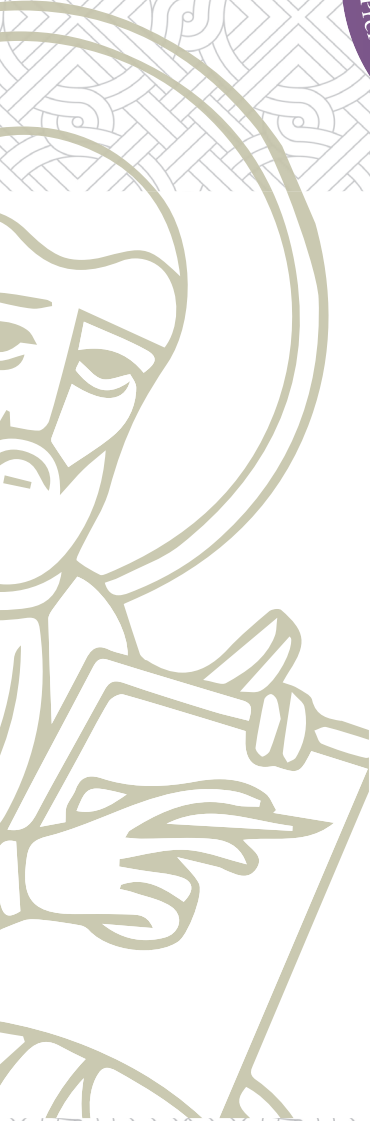
- 1 In general, the present article adopts the academically recognised transcription system of the Library of Congress for Armenian names and terms.
- 2 Darts' P'rkutean Ashkharhis Hayastan, in: *Agat'angeghay Patmut'iun Hayots'*, [Agat'angeghos], Yerevan, 1983, pp. 716-900.
- 3 Ōrmanian M., *Azgapatum*, Constantinople, I, 1912, pp. 22-70.

- 4 See Agat'angeghos, op. cit., pp.67-68. As King Trdat III imprisoned St. Gregory in the *Khor Virap* pit, he proclaimed a decree to persecute the Christians. See Agat'angeghos, loc. cit., p. 82.
- 5 In the original text: “mets oriord”.
- 6 In the original text: “nakharark”.
- 7 See Agat'angeghos, op. cit., p. 464.
- 8 Cf., Agat'angeghos, op. cit., p. 126.
- 9 See Agat'angeghos, op. cit., p. 428.
- 10 Cf., Agat'angeghos, op. cit., pp. 436-454.
- 11 Cf., Agat'angeghos, op. cit., p. 452.
- 12 October.
- 13 See Agat'angeghos, op. cit., p. 457.
- 14 See Agat'angeghos, op. cit., p. 466.
- 15 See Hovhan Mamikonyan, *Taroni Patmut'iun*, trans. by Vardan Vardanyan, Yerevan, 1989.
- 16 Cf., Agat'angeghos, op. cit., p. 454.
- 17 Innaknean means in Armenian “having nine water sources.” It was located in Western Armenia in the Taron Province and was known as a region of an extensive source of water springs.
- 18 See <http://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/bitlispagheshvilayet.html>
- 19 St. Karapet monastery was also known as Glag Monastery (Arm.: Glagay Vank^Վ) referring to its first Bishop named Glag.
- 20 Harutyunyan S., *Msho Surb Karapet Yekeghets'u pashtamunk'ayin nakhahimk'erë ev Surb Karapeti gerbn èst joghovrdakan avandutyanyan*, see in: *Hayots' srberë ev serbavayrerë*, Yerevan, 2001, pp. 21-28; See Baghtassaryan Anahit, Dilanyan Yevkine, Khutabashyan Karine, *Surb Karapetin nvirvats joghovrdakan yergerë*, op. cit., pp.29-38.
- 21 *Maneay ayrk^Վ*
- 22 Cf., Örmanian, op. loc., pp.115-118.
- 23 *Movsës Khorenat'swoy Patmut'iun Hayots'*, Tiflis, 1913, reprinted in Yerevan, 1991, p. 244
- 24 See Acharian K., *Hrach'ya Acharian* — 125, in: “Hařatch”, 76e Année, Nr. 20.188, Paris, 15 juin 2001, p.2.
- 25 Cf., T'eodik, *Amēnoun Tarets'uyts'ë*, Constantinople, 1923, p. 350.
- 26 See Agat'angeghos, op. cit., pp. 414-242.

- 27 See Ōrmanian, *Azgapatum*, op. cit., II, Constantinople, 1914, pp. 2325, 2328-2329.
- 28 Cf., Hymn of Holy Etchmiatsin.
- 29 Ōrmanian, *Azgapatum*, loc. cit., 2100–2116; Kirakosyan G., *Hayots' Ekeghets'in XV. darum, Kat'oghikosakan At'ori verahastatumě Ējmiatsnum* ('The Armenian Church in the 15th century and the Restoration of the Catholicosate in Etchmiatsin'), *Hayots' Patmut'yun*, loc. cit., II, book II, Yerevan, 2014, p. 588.
- 30 Ōrmanian, *Azgapatum*, op. cit., 2142–2144.
- 31 About churches and places of pilgrimage, festivals, religious traditions and customs in Cilicia see www.houshamadyan.org
- 32 See Mkrtch'yan S., *Hayots' k'ristoneakan toneri kents'aghavarman ev bnakutyán kronataratsutyán vark'agtsayin p'op'okhut'yunnerě XX Tarum*, see in: *Hayots' srberě yev srbavayrerě*, op. cit., p. 395-404.
- 33 *Surb Hakob Mtsbnay Hayrapet.*
- 34 *Sourb Gēorg Zōravar.*
- 35 *Barekendan.*
- 36 *Medz Pahk'.*
- 37 *Targmanich' Vardapetk'.*
- 38 Petrossian K., *Hayastaneayts' Ekeghetswoy Tōner ev Azgayin Avandut'iunner*, L.A., 1993, pp. 82-83.
- 39 Cf., op. cit., pp. 222-224.
- 40 Cf., op. cit., pp.238-239.
- 41 "Gantzasar", I, Yerevan, 1992, pp.294-314.
- 42 See Petrossian *Hayastaneayts' Ekeghets'woy Tōner ev Azgayin Avandut'iunner*, op. cit., p. 88.
- 43 See Agat'angeghos, op. cit., pp. 438-440.
- 44 See Ĕndhanrakan tughtk' srbuyn *Nersisi Shnorhalwoy*, Jerusalem, 1871, pp. 252-264.
- 45 See Op. cit.

St. Gregory the Illuminator Cathedral in Antelias, Lebanon

Հայաստանի Հայոց թեմա
Prelature Armenienne du Canada